

**UNDE ÎNCEPE ȘI UNDE SE SFÂRȘEȘTE LIBERTATEA?
(DE)CODIFICĂRI ALE LIBERTĂȚII
ÎN ROMANUL ROMÂNESC CONTEMPORAN**
WHERE DOES FREEDOM START AND WHERE DOES IT END?
(DE)CODING FREEDOM IN ROMANIAN CONTEMPORARY NOVEL
DOI: [10.56177/AUA.PHILOLOGICA.1.26.2025.art.1](https://doi.org/10.56177/AUA.PHILOLOGICA.1.26.2025.art.1)

CS I dr. GRAȚIELA BENGĂ-ȚUȚUIANU
Institutul de cercetări socio-umane „Titu Maiorescu”
Filiala din Timișoara a Academiei Române

Abstract: *This study focuses on the layers of freedom, starting from two Romanian contemporary novels (written by Gabriela Adameșteanu and Bogdan Crețu) and guided by the intellectual beacon according to which freedom is not similar to the release of the inner demons. Beyond the thematic differences, both novels explore levels of time that allow the reconstruction of contradictory epochs from the point of view of political and civic freedom. Within this framework, I investigate the changes brought about by the transition from totalitarianism to democracy, insisting on controlled memory, on self-censorship, and on various types of freedom. Last but not least, anchoring the discussion in an interdisciplinary ground, my paper concentrates on the moral foundation of liberty and analyzes the healing impact of storytelling, as depicted in the novels *Voci la distanță* [Voices in the Distance] and *Mai puțin decât dragostea* [Less than Love].*

Keywords: *narration, memory, propaganda, conscience, body, heredity, positive / negative freedom, morality.*

În rândurile care urmează, propun o interogare a libertății pornind de la două romane contemporane, pentru a observa modalitatea în care țesutul discursului narativ acoperă un arc de cerc întins peste mai multe decenii. Orientată de dispozitivul intelectual al unor gânditori pentru care libertatea nu putea fi echivalată cu eliberarea unor demoni interiori, investigația mea va străbate straturile unor romane apărute într-un interval de doar un an. Mă refer la cartea Gabrielei Adameșteanu, *Voci la distanță* (2022), și la *Mai puțin decât dragostea* (2023), romanul lui Bogdan Crețu – angrenaje epice a căror percutanță a fost confirmată de receptarea critică și validată de premii importante¹.

Începând cu *Drumul egal al fiecărei zile* până la romanul recent apărut, proza Gabrielei Adameșteanu s-a hrănit din resursele unor teme majore, reluate și sondate din alte unghiuri, lăsate să se densifice ca niște palimpseste și să fuzioneze

¹ Romanul Gabrielei Adameșteanu, *Voci la distanță*, a fost distins cu Premiul Cartea de Proză a anului 2022, oferit de Uniunea Scriitorilor din România, și cu Premiul Agenția de Carte, la secțiunea Proză, ediția 2023. De asemenea, a fost nominalizat la Premiile revistei „Observator cultural”, ediția 2023, la categoria Proză. *Mai puțin decât dragostea* i-a adus lui Bogdan Crețu nominalizarea la Premiul Uniunii Europene pentru Literatură în 2025, după ce în 2024 obținuse Premiul PEN România.

într-un ansamblu epic pe cât de amplu, pe atât de consistent. Evoluția societății românești de după 1989 este surprinsă, microscopic, în destinele unor oameni care reconfigurează bariere interioare și întăresc (sau șterg, după caz) frontiere geopolitice. Letiția, Anda și copiii ei, stabiliți în Franța, în Anglia și mai apoi în America, Corina și Mady, Florentina și soțul plecat în Germania și mai târziu în Irlanda de Nord își găsesc propriul mod de raportare la spațiu, loc și societate. De altfel, una dintre liniile de forță ale romanului este surprinderea capacității de adaptare sau reacțiune a umanului.

Anda fusese medic, obișnuită să petreacă mult timp în spital, față în față cu moartea. „Stă cu orele la fereastra dinspre muntele tot mai intens conturat cu albastru pe cerul roz-portocaliu-verde al apusului. O femeie mărunțică, pe care menopauza a mai uscat-o, în loc s-o umple cu rotunjimi moi, așa cum face de obicei. Doar pielea foarte albă a feței, lăsată un pic la gât și încrețită în jurul ochilor, spune ceva despre vârsta ei./ N-are mare lucru de făcut toată ziua, televizor, whatsapp-urile fetei ei, Delia, și telefoanele Letiției, care se plictisește în satul ăla. Chit că e francez, dar tot sat e. O sună cam la aceeași oră, doar să-și audă vocile.”² Vocile care străbat prin telefon sau care se ghicesc în mesajele scrise substituie comunicarea directă, unde chipul își păstrează funcția relațională și interacțională. Indiferent de cauză (distanța geografică sau distanțarea preventivă), imposibilitatea întâlnirii generează hiperinflația memoriei – care șterge depărtarea temporală – și supralicitarea poveștii. „Nu mai râde de mine, eu îți spun povești fiindcă mă gândesc că poate o să le scrii”³, îi spune Anda Letiției.

Poveste aflăm, firesc, și în romanul lui Bogdan Crețu. Însă povestea de dragoste nu formează decât vârful unei narațiuni arborescente, al cărui sistem radicular se întinde la suprafața istoriei și coboară în marile adâncimi unde s-ar putea întâlni cu psihologia cognitivă – de vreme ce povestea e interesată de procesul prin care o informație determină un răspuns emoțional și comportamental, într-un anumit context istoric. Cu alte cuvinte, surprinde succesiunea de stări și de stadii prin care ceea ce își amintește o persoană, ce vede și ce crede se metamorfozează în percepție, în emoție și acțiune.

Dincolo de trama iubirii incandescente și totuși sacrificate, *Mai puțin decât dragostea* clădește un edificiu epic plurivalent, cu ramificații bine întreținute și deschideri neprevăzute. În cele ce urmează, voi desface cu zgârcenie câteva fire ale împletiturii epice. Un artificiu narativ cunoscut (povestirea în povestire) e exploatat de scriitor pentru a reîmprospăta ori a demantela, după caz, tipare epice îndelung forjate. De exemplu, povestea de dragoste dintre Vlad și Sara prinde contur abia când e evocată în fața Mariei, o femeie pe care ultramaratonistul Vlad a cunoscut-o la Zărnești. Îndemnul repetat al frumoasei Maria („stăm de vorbă”) nu se va dovedi o capcană, ci va premerge o revelație.

Montaniardul Vlad, „un rătăcit” calm, măsurat, cerebral și solitar, a trăit ani la rând fugind de o traumă și alergând, totodată, spre o umbră. De altfel, acceptase să participe la Maratonul Piatra Craiului numai pentru a revedea un sat din

² Gabriela Adameșteanu, *Voci la distanță*, Iași, Editura Polirom, 2022, p. 13.

³ *Ibidem*, p. 120.

apropiere, Fundata, unde în 1988 trăise împreună alături de colega lui de liceu, Sara, „mai mult decât dragostea” – o viață întreagă „concentrată în câteva luni de fericire”⁴. Fidel unei fantasme și obișnuit să (se) ascundă, ajunge să îi facă Mariei confesiuni fără rest.

Din acest labirint de momente (și procese) critice, cu perturbări, dereglări, dezordini și nesiguranțe care au condus la o îndelungă criză identitară, pe Vlad și pe Maria îi scoate firul poveștilor împletite. Ambiguu și complicat, întretine o memorie reactivată și conține o recrudescență a percepției fataliste: există ceva mai presus de explicație, de relația cauză-efect, de sentimentul agonicului sau de voluptatea autosuprimării. Există ceva prin care se dezvoltă imaginea omului mărunț, care trăiește întâmplări cu totul inexplicabile. Iată perspectiva Mariei, în timpul discuției cu Vlad: „suferința asta, când se blochează omul în ea, are partea ei de ipocrizie. [...] Iubim proiectat undeva în mintea și-n sufletul nostru. Dragostea e mai puțin decât dragostea. Sau mai mult. Tot aia. Ar putea să-i spună toate astea. N-are rost. Le știe și el. [...] Nu știu ce pot găsi la capătul relației lor. De-asta se ascund după clișee. Joacă roluri. Tac împreună. Își dau răgaz să-și facă minime calcule, să-și recapete suflul.”⁵ Apoi adaugă, cu voce tare: „Știi ce cred eu, Vlad? [...] Că trebuie să avem răbdare și să lăsăm poveștile să se deruleze de la sine. Nu e nici o întâmplare la mijloc. Asta o știi și tu. Noi nu ne-am întâlnit degeaba. [...] E pur și simplu o potrivire pe care o vom descoperi ducându-ne până la capăt poveștile.”⁶

În cazul romanului Gabrielei Adameșteanu, experiențele Letiției (personajul-cheie care dă unitate unui întreg ansamblu epic) sunt lăsate în umbră de alte povești de viață și de moarte. Letiția e mai mult vocea care ascultă, la telefon, întâmplările evocate de Anda. Se cunoscuseră pe stradă, pe când Letiția cerea informații despre o vilă de care era interesată. Andei i-a atras atenția o „doamnă înaltă, bine îmbrăcată, pantofi, poșetă de firmă, dar și bine conservată.”⁷ Venită în România ca să recupereze moșteniri, Letiția nu avea suficiente acte pentru a demonstra că e moștenitoarea unei vile pe lângă Curtea-Veche. Acolo, pe strada Domnița Ralu, la numărul 13, se afla o clădire neîngrijită, care fusese ridicată cândva pentru Maria Obrenovici, amanta lui Cuza (a cărei abdicare a fost rememorată de Letiția și Sorin în *Provizorat*). Între istoria mică și Istoria mare se întind legături care strâng laolaltă convergențe și tensiuni, surpare și reluare periodică a construcției. Provizorat și (im)previzibilitate. Spațiile – vila, castelul, orașul, țara – se preschimbă în locuri numai printr-o determinare personală⁸, prin atribuirea unei semnificații. De aceea, locurile concentrează întâlnirea dintre coordonate cartografiabile și istorie personală (înglobând variate forme de manifestare a libertății). Le vom identifica pe câteva dintre acestea, după un mic ocol.

⁴ Bogdan Crețu, *Mai puțin decât dragostea*, Iași, Editura Polirom, 2023, p. 7-8.

⁵ *Ibidem*, p. 210.

⁶ *Ibidem*, p. 212.

⁷ Gabriela Adameșteanu, *op. cit.*, p. 29.

⁸ Cf. Tim Cresswell, *Place. A Short Introduction*, Malden & Oxford, Blackwell Publishing, 2004, p. 2.

Dincolo de diferențele lor (tematice și tehnice), ambele romane valorifică jocul de planuri temporale care permite reconstituirea unor epoci contradictorii din punctul de vedere al libertății politice și civice. Este vorba, desigur, de opoziția dintre deceniile totalitarismului comunist și perioada postrevoluționară. Cu rădăcini în Grecia antică⁹, libertatea a trecut, de-a lungul mileniilor, prin multiple redefiniri. *Grosso modo*, drepturile și libertățile pot fi împărțite tematic în două grupuri principale: drepturile civile și politice pe de o parte, și drepturile economice, sociale și culturale, pe altă parte. Conceptul de libertate politică nu poate fi desprins de conceptele de libertate civilă și drepturile omului, care includ libertatea gândirii, libertatea de exprimare și informare, libertatea de conștiință, libertatea de întrunire, libertatea de a călători. Libertatea politică (cunoscută, de asemenea, și sub numele de autonomie politică sau libertatea de a acționa în sfera politicii) e doar atributul societăților democratice, nu și al celor totalitare¹⁰.

Revenind la romanele puse în discuție, observăm că timpul subiectiv (personal) și cel obiectiv (colectiv) sunt heteroglosic¹¹ condensate – prin recurs la stiluri discursive variate și la puncte de vedere diferite. Dar unghiuri diverse se pot identifica și în focalizarea asupra problematicei libertății, sugerate pe o largă claviatură de sensuri și de conotații, începând de la libertatea politică și civică, până la libertatea de conștiință, libertatea memoriei și a imaginarii.

Nu e locul să expun aici, în detaliu, mutațiile suferite pe harta spațiului narativ a celor două romane, odată cu trecerea (brutală) de la sistemul totalitar la cel democratic – trecere care a adus cu sine libertatea de a străbate spațiile, fie prin deplasare corporală, fie doar prin percepții auditive/ vizuale necenzurate. Atrag atenția (pe urmele neuroștiințelor) că percepțiile sunt completate de senzații care nu sunt pur mentale, ci entități hibride ale minții și corpului¹². Minte și corp: din altă perspectivă, între controlul corpurilor și controlul accesului la carte în regimurile totalitare se poate identifica o analogie¹³ semnificativă, pe care adolescenții din

⁹ Cf. Hannah Arendt, *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, New York, The Viking Press, 1961, p. 147, passim.

¹⁰ Existența unui „sindrom totalitar” ar fi determinată de combinarea unor trăsături recurente (decelabile atât în regimul fascist, cât și în cel comunist): partidul unic, de masă, o ideologie coercitivă și globalizantă, teroarea polițienească sistematică, controlul strict al economiei, monopolul instrumentelor de violență fizică, propaganda și manipularea. Vezi Carl Friedrich, Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Harvard University Press, 1956. Captarea totală a puterii, anihilarea oricărui spațiu de autonomie publică și private, dominația totală (cu ideologia ca principiu și cu teroarea ca natură) sunt evidențiate în mecanica sistemului totalitar de Hannah Arendt în *Originile totalitarismului*, ediția a III-a, traducere de Mircea Ivănescu și Ion Dur, București, Editura Humanitas, 2014.

¹¹ Folosesc acest concept în accepția pe care i-a conferit-o Mikhail M. Bakhtin, “Discourse in the Novel,” in *The Norton Anthology of Theory & Criticism*, ed. Vincent B. Leitch, New York, W.W. Norton & Company, 2010.

¹² Cf. Antonio Damasio, *Simțire și cunoaștere. Cum să generezi minți conștiente*, traducere de Alexandru Babeș, București, Editura Humanitas, 2024, p. 79-98, p. 100.

¹³ Olivia Laing *Corpuri. O carte despre libertate*. În românește de Oana Zamfirache. București, Curtea Veche, 2022.

Mai puțin decât dragostea, Vlad și mai ales Sara (care vorbește adesea „ca din cărți”¹⁴), o sugerează în repetate rânduri.

Un întreg evantai de *spații* și *locuri* se desprinde din romanele Gabrielei Adameșteanu și Bogdan Crețu, prins între cadrele fixe ale României cu granițele închise (în comunism) și elasticitatea teritoriului global, la îndemâna celui / celei care alege să îl cunoască. Spațiul se leagă de mișcare, iar locul se referă la opririle implicate în această mișcare. Desfășurate între locuri¹⁵, spațiile sunt străbătute de *voci la distanță* unele de altele, dar care, împreună, însuflețesc „figuri ale memoriei”¹⁶. Cu alte cuvinte, valențele unor istorii ale locului intră în angrenajul reliefului identitar prin transferul dintre locul referențial și cel imaginar. Dar conturarea unui loc imaginar nu ar fi posibilă fără libertatea memoriei și a imaginării – al căror nucleu escapist e pus în lumină, din unghiuri incongruente, de ambele romane, atunci când (în alternanța lor) coordonatele lor spațio-temporale se situează pe graficul totalitarist. Aflați într-o societate carcerală, adolescenții din *Mai puțin decât dragostea* își iau libertatea de a imagina un loc al împlinirii în cuplu (la Fundata, în inima Bucegilor), încercând să imprime o turnură afectivă (*recte* capacitatea corpului de a afecta și de a resimți afectul) pe un fundal politraumatic (politic, social, familial). Pe de altă parte, în ceea ce îi privește la Sara și Vlad, memoria identitară stă (și ea) sub semnul traumei, de vreme ce, multă vreme, le este restrânsă, ca un corolar la memoria controlată atât instituțional, cât și personal, prin limitele impuse de către tații lor – unul torționar, celălalt victimă.

Voi aminti, în treacăt, că „memoria controlată”¹⁷ poate fi consecința unei ideologii, a mecanismelor de cenzură (dominatoare în deceniile comuniste), dar și a autocenzurii. Generată de o presiune interioară, autocenzura e (după cum remarcă Jean-Michel Ducomte) chiar mai periculoasă decât constrângerile instituționale¹⁸. În *Voci la distanță*, autocenzura o împinge pe Letiția să ia decizii drastice referitoare la relațiile de familie, după cum evocă, la un moment dat, Corina: „Când era mică, s-a speriat de necazurile politice ale familiei și a ales să o ignore. Cam toți uitam de rudele cu bube în declarațiile la Cadre. Nici nu purtam corespondență cu cei plecați. Dar nu ne lepădam de ei, așa cum a făcut ea.”¹⁹

Memoriei controlate i-a urmat, în anii de după 1989, o libertatea a memoriei (personale, dar cu extensie colectivă) care a fost explorată, firesc, și în procesele de narativizare. Libertatea memoriei permite ca Istoria mare și istoriile de familie să intre în convergență, să amprenteze locurile și să genereze intersectarea

¹⁴ Bogdan Crețu, *op. cit.*, p. 297.

¹⁵ Cf. Yi-Fu Tuan, *Space and Place. The Perspective of Experience*, Minneapolis & London, University of Minnesota Press, 2001, p. 6.

¹⁶ Folosesc sintagma în accepția dată de Jan Assmann, „Collective Memory and Cultural Identity”, trad. John Czaplicka, în *New German Critique*, nr. 65, Cultural History/ Cultural Studies, Spring-Summer 1995, p. 129.

¹⁷ Claudiu Turcuș, *Împotriva memoriei. De la estetismul socialist la noul cinema românesc*, București, Editura Eikon, 2017.

¹⁸ Apud Liliana Corobca, *Reacții la cenzura comunistă*, https://anuar.iicmer.ro/wp-content/uploads/2022/11/Anuar_Vol10_LilianaCorobca_287_307.pdf [accesat în 29 iulie 2025].

¹⁹ Gabriela Adameșteanu, *op. cit.*, p. 131.

perspectivelor și a percepțiilor, conducând la o viziune stratificată pe care memoria individuală o diminuează, ca rezultat al procesului ei selectiv: „să aibă și ea lucruri ascunse, care nu se pot povesti altcuiva?” (p. 196) , se întreabă Anda cu privire la Letiția, în *Voci la distanță*. După cum se vede, libertatea recuperării prin memorie nu exclude libertatea camuflării în memorie. Din această perspectivă, cele două romane își relevă o latură contrastantă. Rămasă în matricea **posibilului** în *Voci la distanță*, camuflarea în memorie se dovedește a fi, decenii la rând, procesul **real** la care recurge Iacoban, fostul tortionar (personaj în romanul lui Bogdan Crețu), pentru a-și masca un trecut repugnant.

Poveștile pe care le compun personajele din cele două romane, dar și actualizările trecute sub tăcere ale unor istorii dificil de privit în față (și, ca atare, tratate cu eschive) sunt țesute cu suveica unei memorii trecute prin urzeala afectului, a impresiilor, prejudecăților, traumelor, reprimărilor, (auto)reprezentărilor care suprapun, în subteranele narațiunii, curenții complicați ai adevărului și ficțiunii. Intersectează orbite analitice și reculuri amăgitor-salvatoare. Amplificată de experiența ei medicală, hiperluciditatea Andei din *Voci la distanță* nu izbutește să găsească un traseu eliberator. Rețelele neuronale degradate, pe seama cărora pune (interogativ) neputința de a-și reține lacrimile, sunt doar un alt înconjur dat nucleului traumatic pe care îl ascunde. „Dacă într-adevăr le-ar fi rezolvat, amintirile care o curentează n-ar mai ieși de undeva din adânc decât atunci când ar vrea ea, adică *niciodată*.”²⁰ Cu distanțe și apropieri redefinite de pandemie, personajele din *Voci la distanță* își redescoperă memoria și își pun la încercare imaginarul, ca izvor de (re)cunoaștere sau ca adăpost al tulburărilor afective ori al ispitelor schematizante. Dilatate din cauza izolării, distanțele spațiale erodează temeliile unei lumi care își descoperă, subit, o altă vulnerabilitate care o dislocă. (Auto)iluzionarea.

De acum, se cuvine să ne îndreptăm atenția, succint, asupra unor contraste: autentică libertate a memoriei, a gândului și a imaginației din *Voci la distanță* are, ca termen opus, libertatea clamată, dar încapsulată în propagandă și manipulare. În romanul Gabrielei Adameșteanu, figura metonimică a acesteia este Televiziunea Română Liberă, iar corpul mental care metabolizează confuzia operată de societate între libertatea reală și cea disimulată este cel al lui Liviu. După ce participase la revoluție și se simțea vinovat că nu fusese și el, câteva luni mai târziu, schilodit de mineri, Liviu sfârșește în depresie.

Mai departe: libertatea de a străbate spațiile și de a le preschimba (sau nu) în locuri se confruntă cu limitarea libertății de mișcare – fie internă, involuntară (prin boală, cum e cazul unor personaje de toate vârstele din roman), fie externă, apărută sub forma imperativă a măsurii luate din cauza pandemiei. La fel ca în cazul primului raport antitetic pe care l-am expus (libertate autentică, libertate pretinsă), acceptarea unei limitări impuse din exterior a libertății de mișcării deschide calea unei dezbateri despre **libertatea morală** – aceea care e călăuzită de liberul-arbitru și care ne face să alegem ceea ce credem că este binele (personal și/ sau public),

²⁰ Gabriela Adameșteanu, *op. cit.*, p. 55.

purtând responsabilitatea acestei alegeri. Acceptarea unei limitări a libertății personale (în termenii unui spațiu de-limitat) devine, în acest caz, reflexia unei libertăți morale care nu numai că se manifestă printr-o alegere în cunoștință de cauză, ci, prin *conștiința extinsă*²¹ inclusă ca premisă, dă măsura umanismului pe care îl întrupăm.

Privite din unghiul unui specific de gândire, Anda și Letiția (protagoniste din *Voci la distanță*) ar intra în orizontul gândirii moderate (explicate în secolul al XVIII-lea, de teoreticianul Edmund Burke²²), gândire sprijinită pe spiritul critic și pe decența care poate face diferența între ceea ce e admisibil, acceptabil de ceea ce e detestabil și intolerabil. În cazul Andei și Letiției, acceptabilă (chiar dacă nu dorită) e distanța, deoarece consecințele riscului adus de apropiere sunt intolerabile. Admisibilă e ficțiunea, e evadarea în imaginar, pentru că realitatea poate fi, uneori, de-a dreptul detestabilă.

Distanțele dintre voci nu sunt doar geografice, ci definite și de traseele de supraviețuire. De soluțiile găsite pentru a face față crizei, în toate formele ei (identitare, sentimentale, erotice, fizice, sociale, politice sau de conștiință). Iar soluțiile derivă din *libertatea de a alege*, cu tot efortul și cu toată responsabilitatea pe care alegerea le încapsulează. Oricât de mult încearcă omenirea să se adăpostească sub scutul fatalismului sau al geneticii, adevărul științei rămâne același: genele nu impun inevitabilitatea²³.

Un personaj, Corina, își interiorizează traumele. În schimb, Letiția le distilează în ficțiune, ca formă de libertate a imaginarii (are pregătită „o carte cum sunt astea scrise de femei, cu iubiri ratate în comunism”²⁴) iar Anda caută sprijin în verticala muntelui, ale cărui victime le-a numărat de atâtea ori, în cariera ei de medic. „Un drog este și asta”²⁵, îi spune Letiției. Acolo, în casa de la munte, aproape de locurile în care Alex, geamănul ei, spusese că se duce (înainte să dispară pentru totdeauna), Anda descoperă paradoxul care unește inerția și acțiunea. „O pătură scămoasă de nori cenușii urcă tipil din spatele crstei, iar din dreapta ceața acoperă, ca un fum, coniferele. O să se înalțe încet spre peretele cenușiu al muntelui, până la vârful pietros înfășurat în ceață. Un timp se vor mai zări colinele maro și, desenate pe el, siluetele verzi ale brazilor. Când și când, muntele își va scoate colții spectrali, subțiați de păclă, care au să dispară, pudic, ca să se ivească iar în jocul pervers al vântului și al ceții atotputernice. Ploaia, anunțată de înțepăturile dureroase ale încheieturilor ei mai precis ca AccuWeather, o să cadă, mărunță, cu țepi moi și pulverizați pe față. [...] «Acum o sută de ani, Letiția, urbea asta arăta fix la fel, *locul unde nu se întâmplă nimic!* Parcă a fost un film cu titlul ăsta? Ai dreptate, mai degrabă o carte, în fine, nu contează, voiam să

²¹ Preiau sintagma folosită de Antonio Damasio, *op. cit.*, p. 132.

²² Apud Aurelian Crăiutu, *Elogiul moderației*, Iași, Editura Polirom, 2006., p. 91-103.

²³ Cf. Robert M. Sapolsky, *Behave. Biologia ființelor umane în ipostazele lor cele mai bune și cele mai rele*, traducere din engleză de Dan Crăciun, Editura Publica, București, 2018, p. 312.

²⁴ Gabriela Adameșteanu, *op. cit.*, p. 183.

²⁵ *Ibidem*, p. 40.

spun că, dimpotrivă, în urbea asta adormită se petrece în fiecare zi ceva, de obicei îngrozitor, trebuie doar să-l afli.»²⁶

A afla presupune un curaj al numirii, o înfruntare a adevărului și a istoriilor (im)posibile. În tăcerea provocată de pandemie, Anda e tentată să împingă confesiunea pe un etaj care lasă loc ficționalizării: „Așa mi-a trecut prin cap să iau un caiet și să scriu povestea Castelului, chit că are multe spații albe, întâmplări, oameni de care n-am habar. O scriitoare știe cum să le umple, dar eu n-am fantezia lor.”²⁷ Așezate într-un folder (ca poveste în poveste din altă poveste), amintirile Andei adună și, totodată, vor să șteargă urmele unor epoci și vârste, fragmente din lumi care au fost și a căror lavă acoperă (încă) lumea de acum – cu vinile ei persistente, în pofida unei soluții terapeutice (mai exact, refugiul în imaginar) care poate atenua, până la un punct, anxietatea.

Funcției vindecătoare a libertății de a povesti – povestire prin care eul își depășește criza și se regenerează – i se opun alte proprietăți ale narațiunii, pentru că separarea dintre Vlad și Sara (protagoniștii din romanul lui Bogdan Crețu) e consecința poveștilor de viață ale părinților, pe care tinerii le investighează și ale căror frânturi, încetul cu încetul, le assemblează. Adolescenții de la sfârșitul anilor '80 descoperă că familiile lor, care stau pe versanți opuși în societate, duc și povara unor răni necicatrizate. Pe când era foarte tânăr, tatăl lui Vlad, Ștefan, fusese arestat pentru un cântec interzis, îndrugat în cimitir alături de alți băieți, după o sticlă de vin. În pușcăriile politice a cunoscut represiunea – cu toate instrumentele ei de distrugere fizică și psihică. Unul dintre torționari a fost, totuși, „salvatorul” său, pentru că bătăile lui nu s-au dovedit chiar neîndurătoare. Nu din milă, ci ca formă de răspuns la rugămintea unei femei, căreia voia să-i arate că are puterea de a proteja, așa cum are și forța de a ucide. Peste ani, Vlad află că Sara e fiica acestui torționar. Și că mama fetei, Magda, fusese dragostea adolescentină a tatălui său, Ștefan. În timp ce Ștefan făcea pușcărie politică, Magda a rămas în libertate. În realitate, a fost fără încetare o prizonieră („prizoniera fricii”²⁸), care-și va mărgini sensul vieții la experiența maternității și la dorința ca fiica ei să nu cunoască frica.

Așadar, torționarul și victima se regăsesc după câteva decenii. Primul, fost ștab comunist, cu afaceri prospere după 1990. Cea de-a doua, o făptură sleită care, în ciuda strădaniilor, nu se poate adapta într-o lume unde principiile etice au fost înlăturate, după vrerea unui autentic bestiar al vremurilor moderne. Singurătatea în care se retrage Ștefan (de fapt, aceea din care nici nu a ieșit după eliberarea din pușcărie) e dificil de suportat de către cei lăsați în urmă. Și greu de înțeles ori de iertat. Spune mama lui Vlad: „Mi-e milă de el, pentru că nu a reușit să facă pace cu ce i s-a întâmplat. Dar că ne-a tras și pe noi acolo – asta nu i-o iert. E treaba mea. E treaba mea de femeie. Este eșecul meu. [...] Tu trebuie să-l ierți, Vlad. E taică-tu și a suferit mult. [...] Și voi, bărbații, habar n-aveți să suferiți. E și ăsta un har, mamă.

²⁶ *Ibidem*, p. 42-43.

²⁷ *Ibidem*, p. 185.

²⁸ Bogdan Crețu, *op. cit.*, p. 304.

Nu sunteți făcuți pentru suferință. Specialitatea voastră e s-o produceți. Și cel mult să vă gândiți la ea.”²⁹

În bestiarul care produce suferință tronează Iacoban, tatăl Sarei. Provenit dintr-o familie lipsită de mijloace de trai și de iubire, Iacoban a făcut carieră în comunism: i-a urmărit în munți pe „dușmanii poporului”, i-a supravegheat și pedepsit în pușcării. Într-o discuție cu Ștefan, afirmă – agramat și cu un nerv moral suprimat: „Vouă vă e mai ușor. [...] Pentru că voi sunteți victimele. Ați îndurat, încă îndurați, dar asta vă dă putere. Nedreptatea care vi se face vă-ntărește. Că ce mare lucru să fii victimă? Stai acolo-n colțul tău și suferi. Și cu frica aia te-nveți până la urmă. Ajungi chiar să depinzi de ea, să-ți lipsească. [...] Ți de-a încasat-o simte rușine mai mare decât ăi de-a lovit. E lucru’ dracului. Dar să știi de la mine, pentru că m-am uitat cu atenție la ăi de-i băteam. [...] Omul se deprinde cu durerea și o duce mai bine. [...] Pentru că când ești tu cel slab, îți pui viața-n mâinile ăluia puternic. Na, mă, de-aici, fă ce vrei, pe mine mă doare-n paispe.”³⁰ Și puțin mai departe: „Că și asta am observat eu, că nu se moare atâta de ușor, domnule. E lucru’ naibii, e multă muncă, nu-l poți omori pe unu’ cu una, cu două, cât ai bate din palme. Așa că io-i luam cu vorba bună și cei mai mulți cedau. [...] Băi, tu ești cel mai al dracu’, îmi zicea tovarășu’ șef Goiciu, tu îi faci din psihic. Și creștea inima-n mine. Că nu era oricine ăia de-i făceam eu din psihic.”³¹

Plin de zel, Iacoban a urcat scara socială și a devenit unul dintre pilonii Sistemului. Traseul lui intră în paradigma impusă de Yuri Pyatakov (revoluționar bolșevic și comisar troțkist), care, fixând scopul final și ignorând exercițiul critic, a modelat „omul miracolelor”³², gata oricând să transforme inadmisibilul în admisibil. Chiar dacă rudimentar (deși nu lipsit de inteligență), un om al miracolelor se arată Iacoban. Totuși, cel care pare a fi veșnic biruitor se vede, la un moment dat, în situația de a fi înfrânt, iar cea care îi pune la îndoială voința este chiar fiica lui. Nu voi intra în detaliile sinuoase ale narațiunii, pentru că rostul acestui demers nu e acela de a deșira până la capăt ghemul narativ. Notez doar că, după cele câteva săptămâni petrecute de Vlad și Sara la Fundata, într-o margine de lume devenită centrul paradisiac al existenței lor (sau *locul* lor), Iacoban pune la cale un plan pe care fiica lui îl răstoarnă într-un mod cu totul neprevăzut – chiar dacă această deturnare atrage după sine renunțarea la iubire.

Sacrificiul Sarei dă o altă dimensiune „eredității toxice”³³, problematicii răului și a relației dintre călău și victimă. Ridică la altă dimensiune *libertatea morală*. Sugerată încă de la întâlnirea familiei Iacoban cu părinții lui Vlad, când, adunați în jurul mesei, chipurile celor chinuți și figurile celor care chinuie ajung să fie greu de delimitat, chestiunea răului făcut în numele binelui (ideologic, etic, familial, individual) se multiplică amețitor. Episodul concentrează aproape toată

²⁹ *Ibidem*, p. 128-129.

³⁰ *Ibidem*, p. 264.

³¹ *Ibidem*, p. 256.

³² Apud Vladimir Tismăneanu, *Diavolul în istorie. Comunism, fascism și câteva lecții ale secolului XX*, traducere din limba engleză și indice de Marius Stan, București, Editura Humanitas, 2013, p. 138.

³³ Bogdan Crețu, *op. cit.*, p. 326.

masa ideatică a narațiunii, în jurul căreia se cristalizează straturile supraviețuirii sau ale abandonului. Ale rușinii, responsabilității și libertății. Ale demnității. Ale (in)certitudinilor greu descifrabile, dar pe care Sara le vrea lămurite. „Pe mine mă interesează logica din spatele faptelor. Gândirea care le-a orientat în așa fel încât le-a adus în punctul în care ne aflăm noi astăzi. După cum am spus: fără întâmplări, fără coincidențe.”³⁴

Sara, adolescența intransigentă, cu lecturi vaste, dar și cu o doză de cinism, preia asupra ei o vină care nu îi aparține și încearcă să întrerupă, cu un preț cumplit, firul răului. După ani lungi, îi va spune lui Vlad: „Ai fi rupt totul în două. **Ai fi ales** (s.n.) să suferi și să produci suferință numai ca să știi că răul se oprește la noi.”³⁵ Impresionantă putere regeneratoare sau cruzime devastatoare? E imposibil de dat un răspuns categoric. Și tocmai în explorarea subtilă a epidemiei de interferențe constă una dintre reușitele acestui roman.

La fel ca Sara, Maria crește tot într-un timp nefast, chiar dacă în alt context istoric. E copilul anilor '90. Provenită dintr-o familie săracă, își vede tatăl abrutizat de băutură. E pusă în situații-limită, are de-a face cu exponenții periferiei sociale (groapa de gunoi Ochiul Boului) și învață, de foarte tânără, să se ferească de țesutul cangrenat al lumii interlope. Sau de ipocrizia și abuzurile din lumea universitară. De fapt, cele două povești ale femeilor cu condiție de zeiță (pe care Vlad i-o explică Mariei) se desfășoară pe fundaluri antitetice, dar își au originea în aceeași zonă a echivocului moral, înflorit în absența căinței și a iertării – pentru că, nici înainte și nici după 1989, societatea românească nu a aplicat un discernământ necesar la justificările unor acțiuni ieșite de pe orbita exigențelor etice.

Consecințele se văd și în evoluția personajelor din *Mai puțin decât dragostea*, care pun, indirect, problema complicității, a tăcerii, a memoriei, în variatele lor configurații – de la structurile instituționale la conformațiile individuale. Din frică și umilință (pe care, în ciuda complicității cu răul, le trăiește și mama Sarei) se poate articula, în diferite forme, o gramatică a libertății.

Voi face din nou un ocol, amintind că, în urmă cu aproape cinci secole, Hobbes a vorbit despre renunțarea la libertatea personală în schimbul securității, dar abia Rousseau (în secolul al XVIII-lea) a denumit o constrângere exercitată de stat cu termenul de libertate și ajunge privarea de libertate în numele unei rațiuni de stat în fața căreia oamenii ar trebui să se supună. Mai târziu, în plin război rece (mai exact, în 1958), Isaiah Berlin distingea libertatea pozitivă de cea negativă – în termenii prezenței și ai absenței. Libertatea negativă e întreținută de absența constrângerilor, a barierelor, în timp ce libertatea pozitivă e definită de prezența unui control. „De ce să nu trăiesc așa cum îmi place?”, a fost una dintre întrebările de la care a plecat Berlin³⁶. Și care sunt limitele admisibile ale constrângerii? Isaiah Berlin i-a trecut în revistă pe Locke, pe Burke, pe Kant, pe Jefferson, pe John Stuart Mill, pe Benjamin Constant înainte de a atrage atenția asupra unei confuzii a

³⁴ *Ibidem*, p. 297.

³⁵ *Ibidem*, p. 444.

³⁶ Vezi Isaiah Berlin, *Cinci eseuri despre libertate și alte scrieri*, traducere de Laurențiu Ștefan, București, Editura Humanitas, 2010.

valorilor – confuzie a cărei persistență este, fără nicio îndoială, primejdioasă și pe care o vedem în jurul nostru astăzi, deghizată sub masca extremismului, a anarhiei și a-moralității.

Nu este nici o îndoială că, în straturile adânci ale prozei scrise de Gabriela Adameșteanu și de Bogdan Crețu, se cionesc plăcile tectonice ale libertății pozitive (cu prezența limitelor morale, care dau omenirii șansa de a trăi împreună) și ale libertății negative (generate de eludarea acestor bariere, în numele unui individualism ridicat la rang despotice). Ce ne face capabili de conștiință și de libertate? Nici una, nici cealaltă nu a constituit un dat al naturii. Nu a fost rodul unei legi inexorabile. Asupra acestei chestiuni s-au pronunțat savanți, filosofi, teologi, specialiști în neuroștiințe³⁷ – fără ca, până acum, să se apropie, parțial, de un consens. Cât despre negarea libertății morale, a determinat ea însăși dezbateri în modernitate, plecându-se de la scolasticul din secolul al XIV-lea, Jean Bouridan, care a reprezentat-o în fabula despre măgarul aflat la distanță egală între două coșuri cu fân și care ajunge să moară de foame, pentru că nu e capabil să ia o hotărâre. Istoria a arătat, recurent, la ce dezastre politice și umane conduc deficitul de conștiință și gestionarea eronată a libertății. Spre deosebire de măgarul lui Buridan, ființa umană trăiește nu numai în lumea materială, ci și în orizontul simbolurilor și al ficțiunii – care diferențiază materia chiar și atunci când nu prezintă diferențe măsurabile obiectiv.³⁸

Pentru ca să nu confunde salvarea cu dezastrul, omul pare că are nevoie de anumite seturi de constrângeri, de reguli, de limite stabilite atât de busola lui morală, cât și de o instanță supra-individuală, care îi cere supunere. Dar ce fel de supunere? Atât conformarea, cât și obediența se bazează pe aliniere, dar prima înseamnă să urmezi grupul, cea de-a doua – să respecti autoritatea. Pentru neuroștiințe, acești termeni nu au conotație axiologică³⁹. Există conotații pozitive și în conformare, și în obediență. Teoria identității sociale⁴⁰ expune dinamica în care intră concepția omului despre cine este el. Modul în care răspundem la întrebarea „cine sunt?” este profund influențat de grupurile cu care ne indentificăm sau nu. Prestigiul, proximitatea, stabilitatea și legitimitatea intră și ele în ecuația conformării. Studiile recente arată că atunci când imităm acțiunile grupului, se activează sistemul mezolimbic și se amplifică nivelul de dopamină. În urma unei alegeri greșite, declinul dopaminei este mai redus dacă decizia a fost luată în grup decât dacă e consecința unui act de gândire individual. Răspunderea e (nu-i așa?) împărțită.

Aș îndrăzni să afirm că, așa cum e proiectată în narațiunile pe care le discut, obediența față de autoritate primește valențe diferite. În *Voci la distanță*, acceptarea

³⁷ Creaționiștii susțin un miracol în sens teologic, unii savanți discută despre principiul antropic, alții invocă selecția naturală și apoi socială (teza lui Teilhard de Chardin). Recent, neuroștiințele au pus în lumină fundamentele biologice ale comportamentului uman. Pentru contribuțiile neuroștiințelor, vezi Robert M. Sapolski, *op. cit.*, p. 659-694.

³⁸ Cf. Andrei Cornea, *Miracolul. Despre neverosimila făptură a libertății*, București, Editura Humanitas, 2014, p. 239.

³⁹ Robert M. Sapolsky, *op. cit.*, p. 522, *passim*.

⁴⁰ Apud *Ibidem*, p. 526.

îngrădirii de către autoritate a libertății personale (în sensul de limitare a spațiilor de parcurs și a interacțiunilor) este stimulată sau evitată nu numai în funcție de gradul de intensitate al fricii față de boală (ca senzație, adică reacție hibridă a minții și corpului), ci și în raport cu activarea conștiinței extinse – aceea care e capabilă să înglobeze multiplele întrupări ale umanității, să învețe din experiențele trecutului, să valorifice, creativ, rezervele de cunoaștere și să modeleze un viitor posibil. În paradigma conștiinței extinse, la întrebarea lui Isaiah Berlin („De ce să nu trăiesc cum îmi place?”), s-ar putea răspunde simplu: pentru că plăcerea mea poate provoca răul celui alt și dinamitează viitorul – inclusiv viitorul meu, prin creșterea exponențială a răului, a cărui capacitate de contagiune a fost de atâtea ori verificată de-a lungul istoriei.

În *Mai puțin decât dragostea*, în schimb, obediența față de autoritatea politică acoperă o serie lungă de renunțări din sfera libertăților personale, în numele supraviețuirii fizice, dar produce alterarea conștiinței. În cazul lui Iacoban, conștiința e irecuperabilă. Pe trasee diferite și după ce ce înlătură obstacole inegale, libertate morală și autoafirmare izbutesc să trăiască Sara și Maria. Ba chiar și Vlad, cu tot șirul lui șovăieli, de salturi înainte-înapoi, menit să-l țină departe de clarificări. Și de sine.

Recitind cele două romane, m-a interesat însemnătatea unor (dez)afilieri și (de)codificări ale libertății, în trecerea de la dictatura comunistă la societatea postdecembristă, care s-a văzut în situația de a învăța, din mers, regulile democrației. Am văzut că anii din urmă au fost răvășiți de radicalism și de profetism, care înlătură *ab initio* libertatea. Din această perspectivă, am putea conchide că scriitorii despre care am vorbit s-au situat *contra* vremurilor. Libertatea de alegere și responsabilitatea (în sensul kantian al acestor termeni) irigă capilarele unor romane care pot fi racordate la eșafodajul ideatic și moral clădit, după război, de Isaiah Berlin și de Raymond Aron⁴¹. Disting mai multe puncte de convergență dintre lumile ficționale pe care le-am discutat și reflecțiile lui Isaiah Berlin și Raymond Aron. *Primo*, sentimentul libertății, care nu poate fi desprins de rolul jucat de dimensiunea spațio-temporală. *Secundo*, refuzul dogmei și al misiunii mesianice. *Tertio*, albia valorilor morale, la care le este conectat imaginarul, respectiv raționamentul.

Dar morala a fost adesea exclusă din orizontul raționalității iar capacitatea omului de a deduce ce este bine și ce este rău stă sub semnul întrebării. Psihologul cognitiv și psiholingvistul Steven Pinker pleacă de la argumentul lui David Hume: „nu este contrar rațiunii să prefer distrugerea lumii întregi unei zgârâieturi al unui deget de-al meu”⁴². Potrivit argumentului lui Hume, torționarul Iacoban a fost, fără dubiu, un om rațional. Însă Hume nu era un sociopat și nici un parvenit amoral. A răsucit perspectiva și a enunțat un alt argument: „Nu este contrar rațiunii dacă eu

⁴¹ Vezi Raymond Aron, *Introduction a la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*, Paris, Gallimard, 1948, *Démocratie et Totalitarisme*, Paris, Gallimard, 1965, *Spectatorul angajat*, interviu cu Jean-Louis Missika și Dominique Wolton, ediția a III-a revizuită, traducere din limba franceză Miruna Tătaru-Cazaban, București, Editura Nemira, 2006.

⁴² Steven Pinker, *Raționalitatea*, trad. de Dan Crăciun, București, Editura Publica, 2023, p. 93.

aleg ruina mea totală ca să împiedic cel mai mic neajuns suferit [...] de o persoană total necunoscută mie.”⁴³ Aflate între aceste extreme, convingerile morale par să fie hrănite de preferințe iraționale. Aș adăuga una dintre întrebările de la care pornește Derek Parfit (filosof britanic recunoscut pentru contribuțiile sale în domeniile identității personale și ale teoriilor morale) – “can it be right to burden someone merely to benefit someone else?”⁴⁴ – pentru a ajunge să explice obiecțiile aduse echilibrului și pretențiile la compensări. Nu voi intra în detalii, însă voi reveni la Steven Pinker, care afirmă că, în realitate, fundamentul moralității se află în rațiune, de vreme ce pronumele *eu* și *al meu* „nu dețin nici o majoritate logică – ele sar de la unul la altul în conversație.”⁴⁵ Nu putem susține că tu nu trebuie să-mi faci rău, dar eu pot să îți fac, să te privesc de libertate, de hrană, de adevăr. Miezul moralității constă (pentru Pinker) în îmbinarea interesului personal cu sociabilitatea și imparțialitatea. Desigur, aceasta nu înseamnă că oamenii dau moralei aceeași greutate, ci doar că există un *argument rațional* care susține de ce omul ar trebui să fie *moral*. Cu alte cuvinte, libertatea lui să fie înrădăcinată în solul moralei. Și pentru că am sugerat dificultatea alegerilor subtile, când natura noastră e înclinată mai degrabă spre extreme, mă întorc spre o observație făcută de Isaiah Berlin: dacă oamenii ar fi convinși că libertatea alegerilor pe care le fac nu e un dat inerent, că nu e o realitate indiscutabilă, atunci revizuirea acestor concepte ar produce consecințe semnificative.

Semnificativă rămâne, în opinia mea, (și) o poziționare care să arate „totul văzut din partea cealaltă”⁴⁶ (după cum afirmă Sara, în *Mai puțin decât dragostea*). Mai e loc pentru reglaj fin în peisajul uman de astăzi? Mai e spațiu de manevră pentru învăț și dezvăț? Ne (mai) lăsăm călăuziți de *libertate morală*, singura care ne poate proteja de pierderea miracolului libertății, în întregul ei? Imaginea exemplară pe care ne-o pune la dispoziție literatura ar putea (re)activa o dezbatere imposibil de purtat dacă ne lăsăm conduși, bezmetic, *încotro suflă vântul veacului*⁴⁷.

Bibliografie

- ADAMEȘTEANU, Gabriela *Voci la distanță*, Iași, Editura Polirom, 2022.
 ARENDT, Hannah, *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, New York, The Viking Press, 1961.
 ARENDT, Hannah, *Originile totalitarismului*. Ediția a III-a. Traducere de Mircea Ivănescu și Ion Dur, București, Editura Humanitas, 2014.
 ARON, Raymond, *L'homme et l'histoire*, în *Introduction a la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*, Paris, Gallimard, 1948.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Derek Parfit, *Reasons and Persons*, Oxford, Clarendon Press, 1987, p. 336.

⁴⁵ Steven Pinker, p. 96.

⁴⁶ Bogdan Crețu, *op. cit.*, p. 437.

⁴⁷ Cuvintele îi aparțin logofătului Costache Conachi și au fost alese de E. Lovinescu drept motto-ul *Istoriei civilizației române moderne*, Editura Ancora, 1924.

- ARON, Raymond, *Démocratie et Totalitarisme*, Paris, Gallimard, 1965.
- ARON, Raymond, *Spectatorul anghajat*. Interviu cu Jean-Louis Missika și Dominique Wolton. Ediția a III-a revizuită. Traducere din limba franceză Miruna Tătaru-Cazaban, București, Editura Nemira, 2006.
- ASSMANN, Jan, *Collective Memory and Cultural Identity*. Trad. John Czaplicka, în "New German Critique", nr. 65, Cultural History/ Cultural Studies, Spring-Summer 1995.
- BAKHTIN, Mikhail M. "Discourse in the Novel," in *The Norton Anthology of Theory & Criticism*. Ed. Vincent B. Leitch, New York, W.W. Norton & Company, 2010.
- BERLIN, Isaiah, *Cinci eseuri despre libertate și alte scrieri*. Traducere de Laurențiu Ștefan, București, Editura Humanitas, 2010.
- CORNEA, Andrei, *Miracolul. Despre neverosimila făptură a libertății*, București, Editura Humanitas, 2014.
- COROBICA, Liliana, *Reacții la cenzura comunistă*, https://anuar.iiccmer.ro/wp-content/uploads/2022/11/Anuar_Vol10_LilianaCorobca_287_307.pdf [accesat în 29 iulie 2025].
- CRAIUȚU, Aurelian, *Elogiul moderației*, Iași, Editura Polirom, 2006.
- CRESSWELL, Tim, *Place. A Short Introduction*, Malden & Oxford, Blackwell Publishing, 2004.
- CREȚU, Bogdan, *Mai puțin decât dragostea*, Iași, Editura Polirom, 2023.
- DAMASIO, Antonio *Simțire și cunoștere. Cum să generezi minți conștiente*. Traducere de Alexandru Babeș, București, Editura Humanitas, 2024,
- FRIEDRICH, Carl, BRZEZIŃSKI, Zbigniew *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Harvard University Press, 1956.
- LAING, Olivia, *Corpuri. O carte despre libertate*. În românește de Oana Zamfirache. București, Curtea Veche, 2022.
- PARFIT, Derek, *Reasons and Persons*, Oxford, Clarendon Press, 1987.
- PINKER, Steven, *Raționalitatea*. Traducere de Dan Crăciun, București, Editura Publica, 2023.
- SAPOLSKY, Robert M., *Behave. Biologia ființelor umane în ipostazele lor cele mai bune și cele mai rele*. Traducere din engleză de Dan Crăciun, Editura Publica, București, 2018.
- TISMĂNEANU, Vladimir, *Diavolul în istorie. Comunism, fascism și câteva lecții ale secolului XX*. Traducere din limba engleză și indice de Marius Stan, București, Editura Humanitas, 2013.
- TUAN, Yi-Fu, *Space and Place. The Perspective of Experience*, Minneapolis & London, University of Minnesota Press, 2001.
- TURCUȘ, Claudiu, *Împotriva memoriei. De la estetismul socialist la noul cinema românesc*, București, Editura Eikon, 2017.